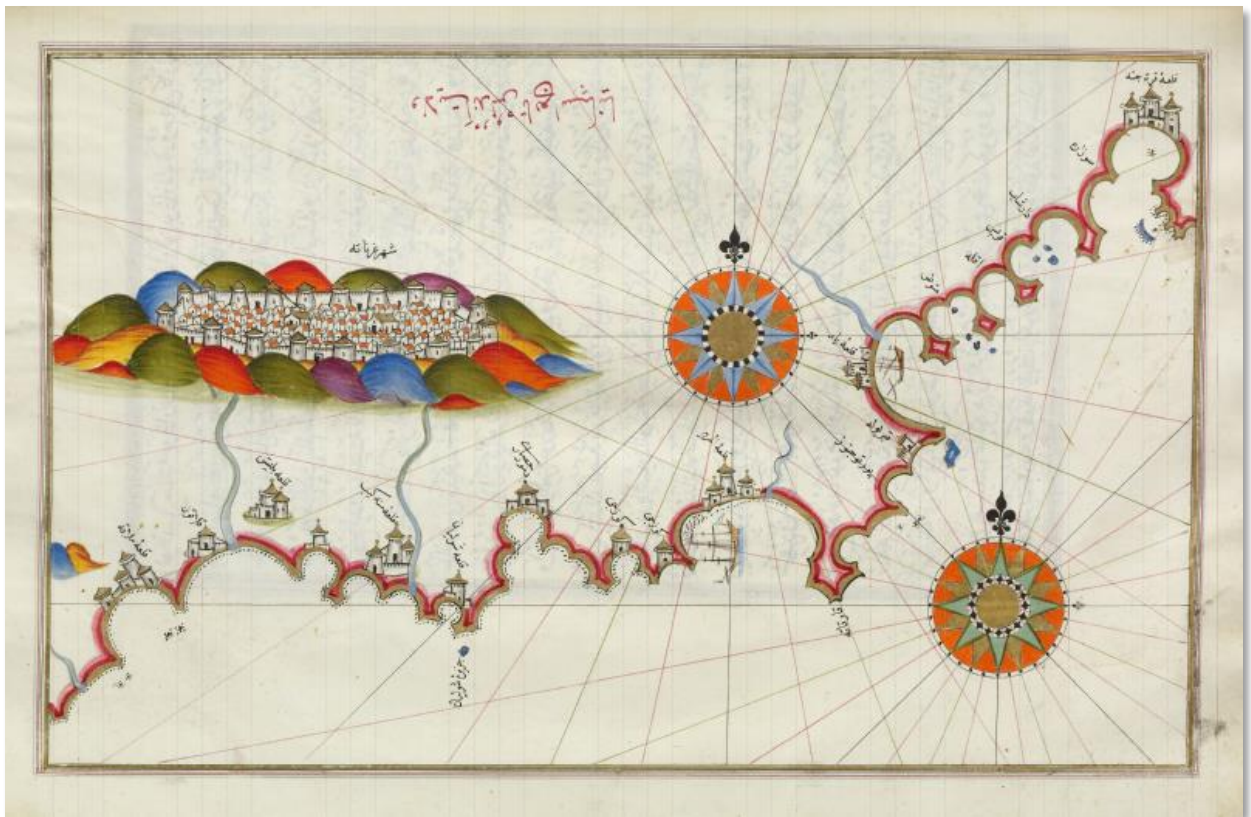

TREBALL DE FI DE GRAU

LA INFLUÈNCIA DEL REGNE DE GRANADA EN ELS ESPAIS
COMERCIALS INTERNACIONALS BAIX MEDIEVALS

Alumne: Maria Nirva Siuró Serrano

NIUB: 20291320

Tutora: Dra. María Dolores López Pérez

Departament: Història Medieval

Grau en Història, Curs 2022/2023

* **Imatge Portada:** Mapa de las costes de l'antic Regne Nassarita de Granada en un manuscrit de l'atles nàutic de Piri Reis titulado Kitab-i Bahriye. Segle XVI.

Recuperat de: https://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:Kitab-i_Bahriye_Kingdom_of_Granada.png

(CORÁN 35:12)

وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا
مِلْحٌ أجاجٌ وَمِنْ كُلِّ تَأْكُلُونَ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُونَ
جَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلُكَ فِيهِ مَآخِرَ لِيَتَبَتَّعُوا مِنْ فَضْلِهِ
وَأَعْلَمُكُمْ تَشْكُرُونَ¹

¹ Traducció: No son iguales las dos grandes extensiones de agua. Una es pura y dulce, agradable de beber; y la otra es salada y desagradable, y de ambas coméis carne fresca y estaréis adornos con los que os vestís. Y ves las naves que surcan para que busques Su favor y, quizás así, agradezcáis.

***LA INFLUÈNCIA DEL REGNE DE GRANADA EN ELS ESPAIS COMERCIALS
INTERNACIONALS BAIX MEDIEVALS***

***THE INFLUENCE OF THE KINGDOM OF GRENADA IN THE
INTERNATIONAL COMMERCIAL SPACES OF THE LATE MEDIEVAL PERIOD***

RESUM:

El present treball pretén endinsar-se en el la dinàmica comercial granadina del període baix medieval a través, principalment, de l'estudi de l'evolució historiogràfica que s'ha elaborat en els darrers anys. Per a realitzar tal anàlisi, s'ha examinat el teixit comercial local del Regne Nassarita i la seva relació amb els agents comerciants estrangers, així com la col·laboració que va donar-se entre la corona i els negociants estrangers establert en sol granadí i la seva conseqüent implicació en l'economia nassarita.

Paraules clau: Agents comercials, Regne Nassarita Granada, economia, xarxes comercials

ABSTRACT:

The present work aims to examine the commercial dynamics of the late medieval period in Granada, mainly through the study of the historiographical evolution that has taken place in recent years. In order to carry out this analysis, we have examined the local commercial fabric of the Nassarite Kingdom and its relationship with foreign commercial agents, as well as the collaboration that took place between the crown and the foreign merchants established in the Granadian soil and their consequent involvement in the Nassarite economy.

Key words: Commercial agents, Nasrid Kingdom of Granada, economy, commercial networks

Índex

Introducció.....	6
La situació del Regne Nassarita de Granada. Colònia mercantil o agent comercial?	8
Relació comercial del Regne Nassarita amb la mediterrània occidental.....	11
Organització interna de les xarxes de comerç del Regne de Granada.....	17
Estudi de cas: la Seda nassarita	25
Conclusions	29
Bibliografia.....	32

Introducció

L'objectiu principal del treball se centra en l'anàlisi de les publicacions que estudien la posició que els comerciants nassarites van desenvolupar en el comerç internacional baix-medieval. Per realitzar tal estudi, s'ha fet ús d'un conjunt de treballs que, des d'òptiques diferents, han investigat la implicació que els mercaders granadins van tenir en l'àrea comercial mediterrània. En aquest sentit, i si bé és cert que la documentació emprada és bàsicament de caràcter secundari, podria marcar-se de problema metodològic la falta de fons primàries que hi ha sobre el tema, havent de recórrer, quasi obligatòriament, al testimoniatge d'altres fonts alienes a les musulmanes, un aspecte que cal tenir en compte en el moment de cercar publicacions que tractin sobre l'estudi en qüestió. Principalment, al parlar de fons externes ens referim a la documentació cristiana conservada en arxius europeus, fonamental de la Corona d'Aragó i arxius italians, sobretot els de Gènova. D'aquesta manera, i sota l'afany de buscar treballs que presentin una reconstrucció sobre el dinamisme comercial nassarita, no és d'estranyar que la gran majoria d'aquests treballs siguin publicacions esdevingudes com a resultat de l'estudi de la relació de potències mediterrànies, com Gènova, Castella o la Corona catalanoaragonesa – d'entre altres – amb el Regne de Granada. En un principi això podria veure's com un problema, atès el possible esquitx de la que podria sortir salpicada la conclusió final sobre quina era la realitat socioeconòmica del comerç granadí en el panorama comercial baix medieval. Però, d'altra banda, aquest aspecte brinda una visió panoràmica de quina era la situació mediterrània, en els segles assenyalats, molt útil per a la realització del treball.

La fonamentació final del treball és doncs analitzar en quin grau la penetració d'agents comercials forans en el cordó comercial local granadí va esdevenir-se amb el beneplàcit del teixit indígena. En aquest sentit, es resseguirà una evolució historiogràfica sobre la figura que va tenir el Regne de Granada en l'entramat de relacions mercantils mediterrànies, que veurem que evoluciona des d'una posició de subordinació fins a estudis més recents que testimonien el rol d'autogestió comercial del Regne, exceptuant els paràmetres que evidencien la pertinença del Regne en un circuit comercial del qual, clar està, formava part. Per tant, s'intentarà fer-se lloc entre els diferents tractats comercials i les últimes dades arqueològiques, per entendre com es donava l'organització social del Regne Nassarita de Granada on, en la faceta comercial, la comunitat rural i l'Estat, van tenir un paper protagonista. Paral·lelament a aquest aspecte, també s'estudiarà l'economia

interna del Regne per entendre les accions que es prenen en l'àmbit mercantil granadí i com aquestes es relacionaven amb el dinamisme comercial europeu.

D'igual manera també es pretindrà entendre l'organització de l'economia del regne i la xarxa interna de les rutes que el revestien. Al parlar de la xarxa de rutes comercial ens referirem als diferents enclavaments urbans – o als més importants – que formaven el vèrtex comercial Regne. Veurem que des de ciutats costaneres com Almeria o Màlaga s'articulava un corredor fins a Granada que permetia una agilització i un proveïment pràctic i ràpid dels productes del regne. Un proveïment que podia estar destinat a satisfer la demanda interna del Regne o que, d'altra banda, es dirigia cap a la seva mercantilització al comerç internacional. En aquest cas, també serà útil veure quins eren els ports destinats a organitzar la sortida dels productes, ja que dependent de la seva destinació se salparia, per exemple, de Màlaga o Almeria.

A tall de resum podem afirmar que el que es pretén estudiar en aquest treball és el rol que els comerciants nassarites van adoptar en la xarxa comercial Mediterrània Baix Medieval i en quin grau els comerciants estrangers van inserir en l'economia i política del Regne Nassarita de Granada.

La situació del Regne Nassarita de Granada. Colònia mercantil o agent comercial?

Abordar la situació dels mercaders nassarites en el comerç mediterrani baix-medieval comporta l'anàlisi d'un debat historiogràfic que – lluny de presentar-se com a una qüestió estàtica – presenta una volatilitat científica que fan d'ell un camp d'estudi atractiu i estimulant.

Si hom volgués buscar l'inici del que seria una llarga cua de publicacions sobre el present tema, caldria remuntar-se a les publicacions de Federigo Melis i Jacques Heers. Amb aquests estudis el Regne Nassarita entrava com a nou agent en l'estructura comercial mediterrània en condició de colònia. Part del problema d'aquesta visió neix de la falta – o escassetat – de fons àrabs – tant granadines com de l'àrea islàmica occidental² – per estudiar, de primera mà, quin era el rol que desenvolupaven els mercaders del Regne en la dinàmica comercial occidental. Aquest aspecte es clau per entendre aquesta primerenca visió de dependència colònia que es va establir com a característica de Regne de Granada. L'any 1956, F. Melis presenta un estudi³ sobre la inserció del Regne de Granada en el comerç occidental de la mà dels genovesos, sent « el primer estudio sistemático que se realizaba en torno a la vertiente comercial del reino nazarí, lo que le confiere una relevancia obvia como precursor de un tema que se va revelando con el tiempo cada vez más inevitable a la hora de abordar la conformación socio-económica de este pequeño reino»⁴. En la mateixa línia Jacques Heers⁵ presentava – a través de l'estudi de fons genoveses – uns llaços comercials entre genovesos i granadins que es presentaven com una relació de dependència en què, Granada, quedava vinculada a les potències occidentals.

En aquesta primera aproximació historiogràfica al paper que els nassarites van jugar en el context comercial occidental de les darreries de l'Època Medieval – sent aquest el

² Salicrú, R. (2010). El sultanato nazarí en el occidente cristiano bajomedieval. *Historia de Andalucía: VII Coloquio "¿Qué es Andalucía? . Una revisión histórica desde el Medievalismo"*, 1. p 64.

³ Ens referim a; Melis, F. (1976). Malaga nel sistema economico del XIV e XV secolo. A *Mercaderes italiani en España siglos XIV-XVI* (p. 3-65). Sevilla: Universidad de Sevilla.

⁴ Fábregas, A., & Malpica, A. (2005). Los genoveses en el Reino de Granada y su papel en la estructura económica nazarí. *Genova, Una «porta» Del Mediterraneo*. p 232

⁵ Ens Referim a; Heers, J. (1957). *Le royaume de Grenade et la politique marchande de Gênes en Occident (XVè siècle)*. *Le Mon Age*, 87-121; Heers, J. (1959). Le prix de l'assurance maritime a la fin du moyen age. *Revue d'histoire Économique et Sociale*, 37(1), 7 – 19; Heers, J. (1982). Los genoveses en la sociedad andaluza del siglo XV. In *Actas del II Coloquio de Historia Medieval Andaluza, Hacienda y Comercio* : Sevilla, 419–444.

moment d'efervescència econòmica a Occident que emmarcava el trànsit cap a unes comunitats capitalistes – sorgeixen les primeres pautes que acabaran guiant el cos del treball: si les primeres teories sobre el comerç granadí presentaven un comerç nassarita submís i integrat dins una àrea de control dels interessos genovesos, tant pel que fa a l'aspecte intern i extern del comerç, el que es veu amb els posteriors treballs és que, en essència, el que presenten els genovesos és una avançada respecte a la penetració a les esferes comercials internes del Regne. Matisem això. Afirmar que existeix un monopoli genovès dels interessos comercials del que fou l'últim reducte islàmic a la Península deixa fora d'anàlisi una immensitat d'aspectes relatius al comerç i a la societat granadina. Precisament, estem assistint aquests darrers anys a una revisió dels espais comercials nassarites que està deixant aflorar un debat sobre si va existir una dependència colonial del Regne de Granada als espais comercials europeu⁶.

Així, i a tall d'organització personal, presentarem les dues línies que guiaran la organització del treball. En primer lloc, es buscarà – fent ús dels nous treballs que aborden la qüestió comercial granadina – trencar la imatge del monopoli genovès per mostrar que, els interessos comercials granadins, no estaven emmirallats en els dictàmens dels lígurs, sinó que l'acció comercial granadina es movia al voltant del dinamisme comercial internacional, on participaven genovesos, valencians, mallorquins, castellans, catalanoaragonesos, florentines, venecians, etc. Això evidencia que els genovesos – i tota la resta de potències – intervenen amb la condició de compradors (i de vegades distribuïdors) de mercaderies, però en cap cas penetren en el teixit local per produir.

En segon lloc, es buscarà trencar la visió colonial present en els primers treballs de la matèria per deixar veure que, la intervenció dels agents comercials en terres granadines, responia a una relació on l'aparell musulmà tenia una posició de control sobre l'orientació de l'economia del regne, sent l'Estat i l'engranatge pagès l'artífex del comerç granadí. En aquest sentit, pot afirmar-se que l'única via per la qual hi havia una pressió estrangera al comerç local era a través de la demanda⁷, no per una acció directa. Clarament, aquesta nova visió del comerç intern provocaria una escalonada en l'estudi de comerç exterior. És interessant fixar-se en aquest aspecte del comerç exterior perquè, i com més endavant quedarà desenvolupat, les mercaderies que s'exportaven eren sovint transportades amb

⁶ Fábregas, A. (2009). Actividad comercial de los reyes nazaríes y su implicación con los representantes del gran comercio occidental a finales de la Edad Media. *Studia Historica. Historia Medieval*, 25. p. 172

⁷ Fábregas (2009), *op. cit.*, p.173

embarcacions cristianes, el que va alimentar la imatge de dependència colonial granadina al ser, gran part de la seva flota, d'origen estranger⁸.

Amb tot, m'ha semblat interessant recollir uns indicadors que presenta Adela Fàbregas⁹ sobre la inclusió que el Regne Nassarita de Granada tindria en l'entramat mercantil occidental i que, a tall personal, resulten molt il·lustratius. En primer lloc, trobaríem la presència de diferents comunitats mercantils foranes en el si de la comunitat nassarita, palesant l'interès comercial i les relacions internacionals del Regne i, alhora, evidenciant el control del comerç local de mantenir els comerciants estrangers en espais disposats per evitar la irrupció d'aquests en el seu entramat indígena. En segon punt trobem l'activitat en l'interior del Regne, per part de les principals comunitats de negocis europees, de tècniques financeres i mercantils de gran importància – el que entraria amb simbiosis amb el fort desenvolupament econòmic que s'estava donant a Occident –. I, finalment, trobaríem la inserció dels ports nassarites en el circuit marítim internacional, el que també ens deixaria resseguir el recorregut que els articles nassarites tenien pels principals mercats europeus

⁸ Per consultar treballs on aparegui estudiat el comerç internacional; López Pérez, M. D. (1995). *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV* (1331-1410). CSIC (Inst. Milà i Fontanals); Salicrú, R. (2002). Manifestacions i evolució de la rivalitat entre Gènova i la Corona d'Aragó a la Granada del segle XV, un reflex de les transformacions de la penetració mercantil. I *Acta historica et archaeologica mediaevalia* (23), 575-596.

⁹ Ens referim a; Fàbregas, A. (2006). La integració del reino nazarí de Granada en el espacio comercial europeo (siglos XIII-XV). *Investigaciones de Historia Económica = Economic History Research*, 2(6), 11-40

Relació comercial del Regne Nassarita amb la mediterrània occidental

Els nous estudis que agafaren el relleu de les primeres tendències historiogràfiques que situaven el Regne Nassarita com a una colònia dependent – en quant a aspectes comercials es refereix –, presenten una varietat de temàtiques que envolten l'aspecte comercial. Pel que fa les relacions establertes per via diplomàtica amb altres territoris, crec d'interès per a l'estudi d'aquest tema l'anàlisi que presenta Roser Salicrú i Lluç¹⁰ sobre les relacions polítiques que Granada va traçar amb les altres comunitats, a saber Castella, la Corona catalanoaragonesa i Gènova.

Salicrú defèn en el seu estudi el que serien els vèrtexs politico-diplomàtics que presentava la política granadina: la seva territorialitat i mediterraneïtat. Amb ells pretén analitzar com es fixaven les relacions del Regne amb les altres comunitats mediterrànies, unes relacions que cal emmarcar-les en un espai ibèric que augurava la pugna entre una Castella cristiana envers l'últim reducte islàmic de la Península:

« Se trata de un debate o pugna entre una territorialidad ibérica que, aunque en parte se canalizase también a través de los contactos con la Corona de Aragón, se expresaba fundamentalmente a través de la vecindad fronteriza con Castilla y en términos, sobre todo, de enfrentamiento bélico, y una mediterraneidad que, por el contrario, se expresaba fundamentalmente a través de la inserción de Granada en las áreas magrebí, catalanoaragonesa y en las rutas hacia el Atlántico, y en términos, sobre todo, económico-mercantiles »¹¹.

Amb aquests pactes, i el subsegüent estudi de Salicrú, es pot albirar quina era la relació que Castella, la Corona catalanoaragonesa i Gènova tenien amb l'Islam i Granada, la qual va dinamitzar diverses relacions amb les potències mediterrànies depenent dels interessos que aquesta tenia:

« Castilla encarna a la perfección el modelo diplomático vinculable al estado de guerra permanente o a la hostilidad por defecto entre cristianos y musulmanes y la consiguiente necesidad de existencia de treguas para asegurar la paz, podemos considerar, en cambio, que la República de Génova se ubica, justo, en el otro extremo, es decir, en el desarrollo de los contactos con independencia plena de la necesidad de contar con pactos que los garanticen. Y si, en el caso castellano, habría que referirse, propiamente, a treguas o a suspensiones de hostilidades de corta o limitada duración, en el de Génova, por el contrario, tendríamos que hablar más bien de acuerdos

¹⁰ Ens referim a ; Salicrú, R. (2010). El sultanato nazarí en el occidente cristiano bajomedieval. Historia de Andalucía: VII Coloquio "*¿Qué es Andalucía?*". *Una revisión histórica desde el Medievalismo*. 1, p. 63-80. Universidad de Granada.

¹¹ *Ibidem*. p. 67

o tratados, pero no de tratados de paz, sino fundamentalmente de acuerdos o tratados comerciales.¹² [...] La Corona de Aragón, por su parte, supondría un término medio, una especie de caso mixto, incluso un ejemplo que, partiendo de lo que podrían considerarse unas pautas más próximas al caso o «modelo» castellano, evolucionaría y tendería a acercarse cada vez más al genovés, aunque fuera, por supuesto, adaptándolo a sus características particulares »¹³

Pel que fa a les relacions establertes amb Castella, veiem que sempre són manejades des d'una òptica bèl·lica¹⁴: el que es veu és una voluntat de definir la frontera d'ambdós regnes per intentar neutralitzar qualsevol indici d'aixecament. Així, no és d'estranyar que els tractats fixats per diferents reis castellans, tals com Ferran d'Antequera o Alfons X, siguin pràcticament idèntics. El que es veu que varia és la inserció de clàusules destinades a pal·liar la situació del moment, és a dir, que trobem canvis destinats a donar resposta als problemes, principalment de caràcter bèl·lic, que vivien les relacions Castellano-Granadines. Però, en essència, són tots d'ells d'un caràcter polític similar. Si es volgués resseguir un estudi més exhaustiu de les relacions – o els pactes polítics – que van establir-se entre aquests dos països, ens podem dirigir al treball d'Alonso Molina Alcolea, qui fa un anàlisi detallat de l'evolució de les relacions entre Granada i Castella durant els segles XVIII i XV¹⁵.

Les publicacions que tracten les relacions comercials establertes entre Gènova i el Regne Nassarita són d'una amplitud tan extensa que resultaria impossible intentar abordar-les en un apartat¹⁶. Igualment, cal dir que la relectura de les relacions que van establir-se entre

¹² *Ibidem.* p. 70

¹³ *Ibidem.* p. 71

¹⁴ Si hom vol aprofundir sobre les fortificacions defensives edificades a lo ample de la frontera castellano-granadina pot remetre's a; Malpica, A. (2001). Las fortificaciones de la frontera nazarí-castellana. *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*(36), 216-224; Malpica, A. (2006). Un asentamiento fortificado en la frontera nazarí-castellana: Castril de la Peña. *Studia historica. Historia medieval*(24), 197-225.

¹⁵ Alcolea, A. M. (2022). Evolución de las relaciones políticas castellano-granadinas los siglos XIII y XV. *Alejandro*(1), 61-78.

¹⁶ Alguns dels treballs que aborden aquesta qüestió poden ser; Fábregas, A. (2014). Azúcar e italianos en el reino nazarí de Granada. Del éxito comercial a la intervención económica. *Cuadernos del CEMYR*(22), 133 – 153; Fábregas, A. (2017). Redes. El espacio de actuación internacional del comercio nazarí. A A. Carette, R. M. Pascual, R. G. Arévalo, & C. T. Scotto, *Italia e Espagne entre Empire, cités et États. Constructions d'histoires communes (XV-XVI siècles)*, 25-42. Italia: Viella; Fábregas, A., & Malpica, A. (2005). Los genoveses en el Reino de Granada y su papel en la estructura económica nazarí. *Genova, Una «porta» Del Mediterraneo*, 227-258. Rovira, A. P. (2007). Sobre el uso de la lengua árabe en el comercio genovés con el Islam occidental bajomedieval. *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 47(2), 143-176. D'igual importància son els treballs realitzats per Blanca Garí; Garí, B. (1988). El reino de Granada y la política comercial genovesa en la península ibérica durante la segunda mitad del siglo XIII. *Relaciones exteriores*

Gènova i els comerciants nassarites estan sent últimament objecte d'estudi: s'està atenent a una nova visió historiogràfica que pretén defugir de la presentada per les tendències colonials de la historiogràfica francesa. En aquest sentit, no pot negar-se la importància cabdal que el grup de la Universitat de Granada té en la nova visió comercial del Regne Nassarita de Granada.

A grans trets, els acords que es teixeixen entre aquests dos estats, Gènova i Granada, són acords de caràcter comercial que, en essència, donaven una posició beneficiosa als comerciants genovesos respecte als altres mercaders: és una situació de benestar garantida pel sultanat que Garí¹⁷ adverteix que comença a esquarterar-se a mitjans del segle XV, i que es deixa veure amb l'esclat a Màlaga d'una forta represàlia contra els Genovesos. De totes maneres parlem d'un descens de qualitat en la relació que mantenien aquests dos Estats per la situació d'amenaça que sentia Gènova envers l'avenç cristina, inclinant així la balança cap a la relació amb la Corona catalanoaragonesa. Remarquem aquest factor per no mal-interpretar aquest canvi de balança de les relacions: en termes comercials Gènova no abandona els interessos a la Península, només que hi ha un factor que provoca un canvi d'orientació en els interessos granadins: la pressió Castellana.

De la relació entre Gènova i Granada guardem dos tractats, un firmat l'any 1279 i renovat al 1298, i un altre firmat al 1460 i renovat al 1479. Tots dos, molt similars en format, estipulen: l'existència institucional de còsols genovesos en el territori granadí, els preus de les taxes aranzelàries a pagar i la definició dels espais cedits pels nassarites als genovesos per a dur a terme la seva tasca comercial, com l'*alhóndiga*¹⁸, l'espai assenyalat

del Reino de Granada: IV del Coloquio de Historia Medieval Andaluza, p. 287-296.; Garí, B. (1989). La advertencia del fin. Génova y el reino de Granada a mediados del siglo XV. *Presencia italiana en Andalucía: siglos XIV-XVII: actas del III Coloquio Hispano-Italiano*, 179-190.

¹⁷ Garí (1989), *op.cit*, 179

¹⁸ Parlar de la política alhóndigas, com introdueix Petti Balbi en; Petti Balbi, G. (1991). *Una citta e il suo mare. Genova nel Medioevo*. Bologna: CLUEB; i que després recull Fàbregas en; Fàbregas, A. (2018). Colaboradores necesarios comerciantes nazaríes y mercaderes extranjeros en el reino nazarí de Granada. *Humanista: Journal of Iberian Studies*, 38, 116-130; es refereix a «l'establiment de tractats comercials entre genovesos i mercaders locals, el que faria néixer entre Gènova i Granada una relació, no necessàriament estable, tot i que sí prou sòlides i perdurables al llarg dels segles següents i fins a la caiguda del regne nassarí. Podem parlar d' uns nivells de presència destacables, no tant a nivell quantitatiu, en tot cas desconeguts, com en l'acció a la seva capacitat de penetració en el teixit mercantil del territori granadí» *Ibidem*. p. 117.

perquè poguessin emmagatzemar les mercaderies corresponents i un lloc on hostatjar-se¹⁹.

Aquest dinamisme comercial evidencia la clara mediació que es va donar entre ambdues comunitats: es va obrir un entramat de col·laboració entre italians i granadins que s'escampava per tot l'espai social del Regne. Era, doncs, una relació comercial establerta i organitzada per locals que, a l'hora, se sustentava en una economia agrària. A més, la població mercantil indígena mai va mostrar un interès per introduir en la seva societat local aquests agents forans. Així, i si bé és cert que aquesta dinàmica va potenciar el caràcter especulatiu de l'economia nassarita²⁰, mai va arribar a imposar-se un control productiu sobre l'estructura socioeconòmica nassarita.

En aquest sentit, es pot veure com l'actuació genovesa en el teixit nassarita no es limitava únicament a terrenys on hi ha l'existència d'una sucursal física, sinó que, és a partir d'aquest establiment que es crea una llarga cadena d'escales que, repartides per tot el regne, formen el que entenem com a "*penetració comercial*". L'establiment que podria donar-se d'una xarxa extensa de contactes que permetrien un dinamisme comercial intern – però estranger – en el territori nassarita naixeria, en essència, d'una agenda de contactes que s'escamparien per les terres granadines i que, al seu torn, permetrien un gran dinamisme per a la mercantilització de productes d'importació i exportació.

Tot això ens ve a dir que, malgrat la presència comercial que els genovesos van tenir en les terres granadines, la política de penetració que van llençar va ser sota els canons d'uns pactes establerts amb les comunitats rurals i la casa Reial. Aquí podria plasmar-se la teoria que Antonio Malpica i Adela Fàbregas presenten sobre la dinàmica d'actuació comercial que es donava entre aquestes comunitats i que resumeix molt bé el seu funcionament:

«Los productores granadinos entregan su artículo a los mercaderes locales que, a su vez, lo dejarían en manos de estos agentes de gran comercio. En este sentido, los caracteres de la intervención de la comunidad mercantil genovesa afectan mucho más al control monopolístico de los mecanismos de acceso de estos productos al mercado europeo, que una influencia directa en la transformación de sus estructuras productivas mediante su participación en las mismas su actividad y prosperidad a partir de la intervención en las mismas. Su actividad se basa pues en su faceta como distribuidores. Y por tanto, la capacidad genovesa en particular y del impulso comercial occidental en general para influir, modificar o pervertir el sistema socio productivo nazarí no se basa tanto en

¹⁹ Salicrú (2010), *op. cit.*, p.74

²⁰ Fàbregas (2018), *op.cit*, p.118

una intervención directa en su modelo productivo, como puede suceder en el en sociedades más abiertas a ello. Su capacidad de modificar el cuadro socio productivo viene marcada por la presión que ejerce su demanda, por lo demás sumamente atractiva para el Estado Nazarí, que puede llegar a convertirse en un interlocutor comercial válido e incluso liderar este segmento productivo a través de un condicionamiento y reorientación de algunos terrenos agrícolas en su propio beneficio»²¹

Aquesta és una evolució historiogràfica de gran envergadura perquè permet diferenciar unes noves conclusions de l'economia del Regne de Granada que marquen un espai respecte visions que afirmaven autors com Remi Constable: «el comerç granadí estava controlat per estrangers, principalment genovesos»²².

Si retornem a l'esquema que estàvem estudiant presentant per Salicrú sobre els pactes fixats per Granada amb les de més forces de la mediterrània, arribem a les estipulades amb la Corona Catalano-Aragonesa. Aquestes restarien com a terme entremig a les vistes amb anterioritat, ja que responien a un vessant comercial, però també incorporaven clàusules destinades a tractar aspectes territorials²³, moltes d'elles ideades en tant que a aliança per lluitar contra Castella. També cal dir que ha estat una relació que s'ha danyat molt pel protagonisme que ha tingut Gènova en el discurs historiogràfic de les relacions granadines, ja que el presumpte monopoli que els genovesos van tenir a la península va exercir, en les primeres investigacions sobre el tema, un eclipsi per a les teixides amb la Corona catalanoaragonesa.

Tanmateix, quelcom que si que és cert és que les relacions que la Corona va mantenir amb Granada van estar sempre supeditades a les que aquesta va mantenir amb Gènova. Supeditades en el sentit del tracte diferencial que va tenir, ja que els comerciants lígurs van gaudir d'una relació més privilegiada, com així o evidencien els tractats comercials. En aquest sentit, el territori fiscal esdevé el camp que més documentació conserva per poder estudiar els diferents tractes dels nassarites amb mercaders genovesos o catalanoaragonesos.

Si seguim la premissa abordada a l'inici sobre l'estudi de les relacions entre la Corona catalanoaragonesa i Granada, veiem que és un tema tractat des de perspectives bèl·liques

²¹ Fàbregas & Malpica (2005), *op. cit.*, p.255

²² Constable, R. (1997). *Comercio y comerciantes en la España Musulmana. La Reordenación comercial de la Península Ibérica de 900 al 1500*. Barcelona: Ediciones Omega. p. 289.

²³ Salicrú (2010), *op. cit.*, p.74

i comerciants. En aquest sentit, podem destacar els treballs de José Hinojosa²⁴, que presenta el debat sobre la participació de València en les relacions amb el Regne Nassarita en el context de les xarxes de comerç internacionals, i de M. Dolores López Pérez, que, a l'estudiar les relacions de la Corona d'Aragó amb el nord d'Àfrica, fa escala al Regne de Granada per deixar-nos estudiar altre cop els tractats firmats entre aquests dos regnes, uns tractats que en el mateix estudi de l'autora veiem que ens remetent a la conclusió del tracte favorable de Granada amb Gènova, una situació que marca de «clar favoritisme cap als genovesos»²⁵.

²⁴ Ens referim a ; Hinojosa, J. (1978). Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada durante la primera mitad el siglo XV. *Estudios de Historia de Valencia*, 9I-160.

²⁵ López Pérez, M. D. (1991). «La Corona de Aragón y el Norte de Africa: las diferentes áreas de intervención mercantil catalano-aragonesa en el Magreb a finales del siglo XIV y principios del XV. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*,p. 311

Organització interna de les xarxes de comerç del Regne de Granada

Com a punt de partida pel que es pretén estudiar en aquest punt, a saber, l'organització interna del comerç granadí, cal deixar clar que, atesa l'escassetat de coneixement a sobre el sistema de mercats interns – que constitueix la base del desenvolupament de qualsevol activitat d'intercanvi²⁶ – trobem que és un aspecte avalat principalment pels estudis arqueològics dels últims anys, entre els quals destaquen els d'Antonio Malpica. Així doncs, i abans d'entrar en l'organització economia del Regne Nassarita, no està de més indagar en els treballs de Malpica per entendre quin era el paper de la ciutat en l'entramat econòmic granadí. Si ens parem a pensar en com s'organitza la societat andalusina i mirem d'instaurar en ella la ciutat, el que veiem és que ens trobem amb una societat assegurada sobre una equació Estat- Comunitats. En aquest sentit, el mateix autor ja introdueix en un dels seus treballs un debat entorn la figura que la ciutat va desenvolupar en el món andalusí. Un debat en el qual no entrarem però no està de més citar-lo:

«De un lado encontramos a quienes piensan que el peso de las comunidades rurales es muy fuerte y el principal, hasta el punto que la vida urbana no tiene presencia o es poco relevante; de otro, aquéllos que creen que la formación de las distintas ciudades es una decisión del poder político estatal»²⁷.

El que si podem assegurar per seguir amb el nostre treball es que les ciutats es van establir en espais dels quals es pogués aprofitar una «explotació intensiva de l'espai periurbà»²⁸.

Parlar de l'economia del Regne Nassarita és parlar d'una economia de tipus agrícola: trobem una estructura agrícola – amb certa hegemonia productiva de l'agricultura irrigada²⁹ – heretada del món andalusí i sustentada per petites comunitats rurals que determinen les característiques de l'economia. És a dir, trobem grups que presenten una producció agrícola limitada amb la què és pretén omplir un espai productiu limitat a les necessitats de subsistència d'un grup agrícola. En aquesta línia Adela Fàbregas presenta una incògnita que mereix una dedicació especial: com es poden conciliar unes propostes historiogràfiques que, per una part, defensen la importància que ocupa el comerç en

²⁶ Fàbregas, A. (2010). La vida económica del sultanato nazarí en su vertiente comercial. *Historia de Andalucía: VII Coloquio "¿Qué es Andalucía? . Una revisión histórica desde el Medievalismo"*. p. 100

²⁷ Malpica, A. (2011). Las ciudades nazaríes desde la arqueología. Reflexiones sobre Madina Garnata. A Las ciudades nazaríes. Nuevas aportaciones desde la arqueología, 15-47. Granada: ALHULIA. p. 26

²⁸ Porras, A. G. (2010). La realidad material en el Reino Nazarí de Granada. Algunas reflexiones desde la arqueología granadina. A A. Malpica, A. Fàbregas, & a. G. Peinado (Ed.), *Historia de Andalucía: VII Coloquio "¿Qué es Andalucía? . Una revisión histórica desde el Medievalismo"*, 1, p. 121.

²⁹ *Ibidem*. p. 91

l'economia granadina mentre que, per altre, trobem una conquesta dels espais agrícoles per a cultius de tipus especulatiu. Cert és que la dinàmica activa de mercat ha aconseguit penetrar en les estructures mercantils internes del Regne³⁰, i és indubtable que constitueix una avançada per dissoldre els antics fonaments socials d'aquesta, però, i aquí és on entra el tema d'estudi, també és evident que els fonaments socioeconòmics tradicionals de l'economia nassarita son plenament visibles en aquest procés de transformació. Ara bé, és precisament aquesta intersecció entre dos models econòmics diferents el que resulta interessant:

«La estrecha interacción económica que este pequeño estado islámico medieval mostraría en relación a las nacientes formaciones socioeconómicas definidas como precapitalistas que se estaban gestando en Occidente a finales de la Edad Media, lo convierte en un observatorio privilegiado para entender las dificultades, tensiones, resistencias que presenta la sociedad medieval frente a la fuerza de nuevas dinámicas económicas cuyo avance, sabemos ya, no tendría marcha atrás»³¹

Presentada l'aparent contradicció que podria sorgir de la contraposició d'aquests models econòmics, seria interessant veure quin és el nivell de penetració dels agents comercials estrangers en el teixit mercantil local – i en les bases socials que el sustenten. El que es veu és que en cap moment les estructures internes locals es veuen afectades per la intervenció directa de comerç extern: «su intervención [...] procede más bien del estímulo que supone una demanda contundente de productos comercializables muy específicos, pero en ningún caso se vincula a una implicación directa en los procesos de producción»³².

Ara bé, el que sí que trobem és una evident transacció comercial entre mercader local-estranger, però en cap cas el comerç local passa a veure's amenaçat o intervingut per la figura del comerciant estranger. El que es veu és que aquesta figura – la del mercader estranger – actua en tant que a intermediari entre el capital mercantil exterior i els sectors productius locals, tal com sabem que s'esdevé amb el cas de la seda o del sucre. Tanmateix, i malgrat la importància que tenen certs productes nassarites en el context comercial europeu, la incapacitat d'orientar la seva econòmica – o un sector d'aquesta – cap a una economia especulativa de béns de comerç continua vigent. Aquí és precisament on hem d'inserir la nova visió historiogràfica que recull el testimoni de les teories que

³⁰ Fábregas (2009), *op. cit.*, p.174

³¹ Fábregas, A. (2008). *op.cit.* , p. 116.

³² *Ibidem.* p. 173

parlaven del comerç granadí com a una àrea de dependència colonial: la força del comerç internacional – especulatiu – no té un predomini envers l'esquema productiu vigent en els territoris, ja que no s'han trobat proves que evidencien una total dedicació agrària monocultiva que respongués, de forma directa, a l'exigència internacional.³³

Davant la incògnita del que podria ser una contradicció de l'estudi de l'economia del Regne, Adela Fàbregas afirma que podria donar-se una implicació directa en la realitat comercial del Regne per part de la família reial. Aquesta família reial estaria en contacte amb uns col·laboradors/mediadors externs que exercirien de pont amb l'exportació mediterrània. D'aquesta manera es tracen llaços entre autoritats nassarites, inclosa la casa reial, amb comunitats foranies que residirien el mateix Regne de Granada, la més important de les quals la família Spinola. En aquesta mediació el cos mercantil indígena nassarita és totalment necessària, ja que en cap cas els agents estrangers poden assolir un paper en primera persona en el comerç local. Potser aquesta és una afirmació repetida en la continuïtat del treball, però sens dubte és l'epicentre de l'estudi, ja que es pretén, a banda d'eliminar la idea colònia de Granada, veure quins són els mecanismes que justificarien com si no podria organitzar-se l'economia granadina.

Seguin aquesta línia el que veiem és que, a través d'ambaixadors reials i de suport financer a la corona – per part d'agents comercials externs, tals com els genovesos – es traça una via de connexió que uneix representants de comunitats comercials, com la conformada per la família Spinola, amb el poder nassarita. Sovint aquestes “empreses” estrangeres van arribar a ostentar un poder més elevat que agents estatals.

Vista l'organització econòmica que presentava el Regne de Granada, crec convenient per l'estudi recuperar el treball que presenten Blanca Garí i Roser Salicrú³⁴ sobre el vèrtex que creen les ciutats nassarites de Granada, Almeria i Màlaga: un *triangle* urbà clau per entendre les relacions que s'estenien pel territori. En aquest sentit, el que es pretén és entendre quin era el paper que aquestes ciutats – dues d'elles amb una sortida importantíssima al mar – tenien en el comerç internacional i, alhora, veure com afectaven

³³ No s'han de treure conclusions precipitades d'aquesta afirmació, ja que el que sí que s'ha trobat són zones de menor pes agrari, com Almuñecar, on sí que podrien existir cultius dedicats a un desenvolupament de l'economia especulativa.

³⁴ Ens referim a; Garí, B., & Lluch, R. S. (1996). Las ciudades del triángulo. A *En las costas del Mediterráneo Occidental: Las ciudades de la Península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, 171–211.

l'economia interna. També resultaria molt interessant comparar-lo amb l'estudi que presenten Fàbregas i Malpica, on s'exposa el mateix discurs, però sota l'òrbita de la relació que cada una d'aquestes ciutats tenien amb Gènova, o més ben dit, quina era l'articulació genovesa al Regne de Granada, que, clarament, passava pel "control" que tenien sobre els territoris assenyalats³⁵.

La primera de les ciutats portuàries, Almeria (*al-Mariyya*), queda registrada com a primer port de Al-Àndalus, assolint doncs una posició d'escala marítima internacional en el comerç internacional que ostentaria des del període califal: durant l'etapa omeya fou el punt de fuga de moltes de les campanyes a occident. Per tant, i atenent a aquesta condició, no és estrany que guardés una relació diferent amb el poder interior. El moment de màxima importància de la ciutat nassarita s'enquadra durant els segles XI i XII, quan es remarca en la col·lecció de la Geniza³⁶ la importància com a enclavament per a mercaders i viatgers, o, i per posar un altre exemple de la importància que assoleix durant aquests segles, quan Ibn al-Khatib rep a Yusuf I.

La seva situació doncs la va portar a esdevenir un important centre naval i militar del qual destaquen les seves drassanes – documentades pel geògraf al-Udri i batejades per Ghàlib ibn Fihri com a «clau del comerç andalusí»³⁷. Segons al-Udri, les drassanes es dividien en dues parts: una destinada a construccions de maquinària bèl·lica, i l'altre a alcaisseria de la ciutat, centre neuràlgic de venda dels mercaders i, altre cop, punt de fuga per les expedicions al comerç internacional. Per tant, podem sintetitzar dient que «la importància de la Almería musulmana se basaba en dos actividades: la navegación comercial y la producción de seda»³⁸. La magnitud d'aquesta ciutat doncs radica, sens dubte, en la sortida al mar que suposava per les ciutats internes: parlem d'una de les àrees sederes més importants del tot el territori nassarita que, a més, era una plataforma per a la seva venda a l'estranger, com pot veure's reflectit en la col·lecció de cartes de la Geniza d'El Cairo, on es deixa constància de l'arribada d'embarcacions procedent d'Almeria a Egipte³⁹.

³⁵ Fàbregas & Malpica, (2005), *op. cit* 237

³⁶ Constable (1997), *op. cit.*, p.22

³⁷ *Ibidem*, p.21

³⁸ *Ibidem*, p. 22

³⁹ *Ibidem*, p. 21

Atenent aquesta descripció de la ciutat, no resultaria il·lògic pensar que va esdevenir un dels punts més importants de la penetració genovesa en el territori, juntament amb Granada, on tenien – a Almeria – un fondejador propi. Així ho testimonia la suposada alhóndiga documentada en la ciutat, tot i que, com indiquen Fàbregas i Malpica, no hi ha una certesa de la ubicació de dit establiment, que segons «la lògica»⁴⁰ podria situar-se al Carrer Real del Mar, el que seria el centre de comerç de la ciutat. Almeria era, per tant, un centre que gaudia d'una destacada representació genovesa, que, com a la resta de ciutats, escampava per ella els seus interessos comercials a través, això sí, dels intermediaris que ja hem presentat en diverses ocasions, com els emissaris de la família Spinola. En tot cas, el protagonisme d'Almeria és que té una importància cabdal respecte a distribució amb el comerç internacional, amb especial atenció a les connexions amb el comerç africà.

El moment de màxima importància de la ciutat nassarita s'enquadra durant els segles XI i XII, quan, altre cop, es remarca en la col·lecció de la Geniza⁴¹ la importància com a enclavament per a mercaders i viatgers, o, i per posar un altre exemple de la importància que assoleix durant aquests segles, quan Ibn al-Khatib rep a Yusuf I.

La segona de les ciutats que conformarien l'angle del triangle abordat al principi seria Màlaga (*Málaga*). Testimoni directe d'accions gregues, romanes i visigodes, Màlaga és de les tres ciutats presentades la més antiga, tot i que la història que carregava sobre la seva població no va impedir-la continuar sent, en època nassarita, un important enclavament comercial. Geogràficament parlant, Màlaga batega d'importància per la proximitat que tindria amb l'Estrat de Gibraltar, el que, clar està, li donava una superioritat estratègica amb el Nord d'Àfrica, on establiria relacions amb Ceuta⁴². En aquest sentit, el que veiem que representa Màlaga és la porta a l'Atlàntic, ja que de les seves drassanes s'establí la connexió amb les embarcacions que navegaven cap a ell. A més, Màlaga fou la ciutat que acollí la comunitat més gran de mercaders genovesos, que troben en ella la seu dels seus negocis.

⁴⁰ Fàbregas & Malpica (2005), *op. cit.*, p.240

⁴¹ Constable (1997), *op. cit.*, p.22

⁴² Garí, B., & Lluch, R. S (1996), *op. cit.*, p. 175

A part de la indubtable importància comercial que té la ciutat en les qüestions relacionades amb el trànsit internacional, Màlaga també es seu de diverses disputes polítiques, el que no vol dir que sigui seu d'una centralitat política com Granada. Al que ens referim al parlar de política en aquest sentit, és que, principalment, Màlaga fou un nucli de contrapoder per a la Corona Nassarita⁴³.

En tot cas, ens centrarem aquí en la petjada genovesa que resideix en la ciutat. La ciutat havia cridat l'atenció del comerç genovès pel «aprovisionamiento de una serie de productos, especialmente la triada conformada por la seda, el azúcar y los frutos secos»⁴⁴. Es doncs testimoni directe d'un «creixement sense precedents»⁴⁵ pel que es refereix al creixement econòmic del comerç lligur en territori nassarita.

Parlem d'un enclavament d'una importància protagonista al ser la seu de la Sociedad de la Fruta i de representants de la família Spinola, que havien situat en ella una llançadora per als seus negocis internacionals. El fet que tinguessin una seu en aquest territori denota una importància cabdal en l'història d'aquesta ciutat⁴⁶, ja que la distingeix, en quan a aspecte comercial, d'altres.

En ella trobem vestigis del que fou aquesta comunitat genovesa amb restes com el *Castil de los Genoveses*. Aquesta edificació, molt important en l'època, deixa tot i així, un buit en descriure la alhóndiga que albergava. Igualment, si que podem dir que es tractava d'una «fortaleza enclavada [...] en el centro geográfico del desarrollo costero de la ciudad, levantado sobre un espolón arenoso que ayuda en las funciones defensivas de la ensena portuaria que esta esta estructura debía compartir con las atarazanas»⁴⁷.

Abans de passar a la darrera de les ciutats que conformen el triangle del qual parlen Salicrú i Garí, es convenien centrar-se en un altra ciutat portuària que se situa en forma d'escala entre Almeria i Màlaga: Almuñecar. En aquest cas analitzarem no tant una posició costanera en sentit nacional, és a dir, veure quina ha estat el seu rol en la xarxa urbana nassarita, sinó que veurem quin era el paper que tenien en relació amb el comerç lligur. Així doncs, sortirem ara de l'esquema plantejat en *Les ciudades del triangulo* per

⁴³ Fàbregas & Malpica (2005), *op. cit.*, p.242

⁴⁴ López Pérez, M. D. (1991). *op.cit.*, p.310

⁴⁵ *Ibidem.* p. 242

⁴⁶ La societat de la Fruta tenia, en el sol granadí tres seus: Granada, Màlaga i Almuñecar.

⁴⁷ Fàbregas & Malpica (2005), *op. cit.*, p.242

centrar-nos en el repàs que fan Malpica i Fàbregas de la influència dels genovesos en aquesta ciutat.

Ens trobem amb una ciutat que manca d'un protagonisme polític, però que, tot i així, constitueix un espai econòmic important en tenir en ella una producció de productes estrella en les exportacions nassarites, a saber el sucre, la seda i els fruits secs. Si això fos així no seria estrany que en la ciutat costera granadina hi hagués establerta una alhóndiga genovesa, ja que seria plenament possible que els genovesos tinguessin integrada en ella un centre comercial d'intercanvis i transaccions, fent així d'Almuñecar un enclavament central en la seva xarxa comercial peninsular: des d'Almuñecar s'estudiava el producte per remetre'l als mercats europeus o, d'altre banda, enviar-lo Málaga, d'on es derivaven al comerç atlàntic

Per tant, es important pel rastreig de productes nassarites veure que aquesta ciutat era una escala rellevant respecte al transport entre les dues grans ciutats que l'envolten. Tot i així, el paper d'aquesta urbs no es limitava al d'un simple enclavament portuari per efectuar escales, sinó que també sabem que albergava una de les seus de la Societat de la Fruita entre el 1378 i 1461⁴⁸.

A manera de conclusió aquesta organització de les ciutats – portuàries - nassarites podem recollir que:

«Málaga, ámbito de actuación preferentemente genovés, tiene un papel más definido en las grandes rutas internacionales que recorren el Mediterráneo central y conectan éste con las plazas del Atlántico septentrional. Almería conserva una vocación regional y una actividad concentrada en el ámbito catalano-aragonés y sus derivaciones magrebíes. Por su parte, Almuñecar, que es reconocida como base portuaria en las rutas internacionales de navegación, desempeña un papel de relieve en la organización y apoyo al tráfico marítimo interno del mismo territorio nazarí, actuando como nexo de conexión entre las dos grandes escalas, Almería y Málaga, aunque con una subordinación directa al puerto malagueño y a intereses comerciales genoveses muy específicos, extensibles también a la localidad de Vélez-Málaga y relacionados con la famosa Ratio Fructe (Sociedad de la Fruta), de la que se hablará más adelante»⁴⁹

⁴⁸ Fàbregas & Malpica (2005), *op. cit.*, p.245

⁴⁹ Fàbregas, A. (2006). La integración del reino nazarí de Granada en el espacio comercial europeo (siglos XIII-XV). *Investigaciones de Historia Económica = Economic History Research*, 2(6), p 22.

Abans de posar-nos a analitzar la darrera de les ciutats del ja anomenant “*triangle*”, pot resultar profitós fer un resum dels que ens estan indicant aquests últims exemples: les ciutats van suposar en l’univers musulmà una pedra angular per a la seva economia, i les fortificacions marítimes de la línia de costa van suposar la conformació d’un ampli mercat internacional, que bevia de les filtracions internes que desemboquen en les drassanes, que aportava fluïdesa i dinamisme al país i que, en aquest sentit, evidencien la importància i l’estreta relació que l’Islam va mantenir amb el comerç marítim.

La darrera d’aquestes ciutats, la capital del Regne, Granada. Pel que fa a la relació que aquesta té amb la influència genovesa veiem que és, juntament amb Almeria, la primera consolat genovès. Ara bé, aquesta no fou una ciutat que ostentà des de la seva creació el privilegi de la capitalitat, sinó que és a partir de l’evolució que viu la metròpoli respecte del període anterior que li permet gaudir, durant el període nassarita, de ser la capital del regne. Pel que pertoca al cos del treball, no és d’interès entrar a estudiar com s’esdevingué el traspàs de capital a Granada, per la qual cosa només s’apuntarà que el ressorgiment de la ciutat es dona en el període de creació de les Taifes, durant el sorgiment creació del Regne Zirí de Granada. A partir d’aquí Granada esdevé, com s’ha dit ja, la peça interna del triangle presentat per Garí i Salicrú.

Gènova tingué en aquesta localitat una important seu de les seves transaccions, com així o testimonia les restes trobades de l’alhondiga situada en la metròpoli. Aquesta seria l’única resta arqueològica que tindriem de l’activitat genovesa a la capital granadina, el que ni implica que sigui l’única, ja que es pressuposa que també podia albergar «espais propis dins la ciutat, com una Església, una font i banys»⁵⁰

⁵⁰ *Ibidem.* p. 238

Estudi de cas: la Seda nassarita

Resseguir el rastre que la seda nassarita ha anat deixant per tot el comerç mediterrani ens porta a veure que aquest article estigué pressent en el teixit comercial del Regne des dels seus inicis fins al seu període final. En aquest sentit, resulta una font d'estudi per a la dinàmica de comerç granadina més que útil: a través dels tractats comercials que s'estableixen amb les de més potències i els llibres de comptes que relaten la seva venda, pot arribar a crear-se un marc econòmic de com es duïen a terme les accions comercials i, d'alta banda, es pot estudiar quin era el paper que tenia en elles la seda. Un paper que, com veurem, era protagonista en el mercat internacional⁵¹.

Al estudiar quin era el recorregut que feia la seda, veiem que es va configurar una ruta per a la comercialització de dit producte que feia dels ports de Màlaga o Almeria els proveïdors d'una seda nassarita que, anys més tard, i un cop aquesta seda nassarita va minvar en força, seria substituït pel transportar de vellut genovès. Arrel d'això es pot veure que Granada era, sens dubte algun, el punt d'interès per molts articles, que, sovint, veien en la geografia granadina l'únic – o un dels únics – espais per al seu aprovisionament⁵², com la seda o el sucre de canya. La importància de la seda del regne neix doncs de la crida de demanda amb la qual es pretén proveir les demandes de la indústria sèrica del mediterrani. De fet, quan els teixits granadins encara no tenien cabuda en el comerç internacional, la seda – com a matèria primera – ja estava circulant per aquest circuit, constituint així el primer article d'exportació del regne⁵³.

D'altra banda, també sabem que la comercialització d'aquest producte no desapareix després de la conquesta cristiana del territori, sinó que és una venda – la de la seda – que continua sent fructífera després de la desaparició del Regne de Granada. És més, alguns autors han fet èmfasi en les dificultats que les autoritats castellanques van haver d'afrontar per entendre el règim tributari nassarita, havent de recórrer, quasi obligatòriament, al coneixement de les autoritats locals⁵⁴. Això evidencia la seva pervivència en el mercat,

⁵¹ Fábregas, A. (2004). Aprovisionamiento de la seda en el reino nazarí de Granada. Vías de intervención directa practicadas por la comunidad mercantil genovesa. En la *España medieval*(27), p. 54

⁵² Fábregas, A. (2012-2014). El Reino Nazarí de Granada como área de comercio internacional: ¿Colonia mercantil o espacio de Integración? *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*(18), p. 155

⁵³ Fábregas (2004), *op. cit.*, p.54

⁵⁴ Gámez, F. G. (2007). La renta de la seda del Reino de Granada y sus arrendadores en el Marquesado de los Vélez en época mudéjar (1490-1504). A 257-265, F. A. Castillo, & J. P. López (Ed.), *Los señoríos en la Andalucía Moderna: el marquesado de los Vélez*. p. 258

com també el fet que sigui la Granada cristiana la major creadora d'informació – conservada avui en dia – sobre la cria de cucs de seda.⁵⁵

Com s'ha afirmat en altres ocasions, la gestió comercial de la producció de seda estava en mans dels agents locals, el que no implicava, clar està, que en el procés de difusió internacional intervinguessin mercaders genovesos o valencians. De fet, és tot el contrari: el paper del mercader estranger en la distribució de dit producte queda evidenciada, com així es veu:

«El objetivo prioritario del extranjero se centra en la adquisición de la materia prima a unos intermediarios locales que forman parte del cuerpo mercantil indígena. La distancia que separa al mercader extranjero del productor de seda nazarí está fuera de toda duda. Y mucho más una eventual participación o control directo de los procesos productivos, absolutamente excluidos por el momento.»⁵⁶

Ara bé, aquesta comercialització no queda únicament documentada en comerços occidentals, sinó que, a banda de les fonts genoveses que testimonien la seva venda, trobem vincles comercials amb Túnez, per exemple, on va establir-se una comunitat mercantil granadina – tot i ja tenir evidència d'andalusins en el territori a mitjans del XIII. De fet, Túnez va fer de pinça per la redistribució dels comerços granadins a Orient, on també va estendre's la influència dels productes nassarites.

Precisament és en aquest context de comercialització internacional on s'hi pot veure el debat entorn les embarcacions usades pels nassarites, al ser moltes d'elles de caràcter cristià, el que, a priori, podria esdevenir un problema per a l'anàlisi de la impremta granadina en el comerç internacional. Es més, moltes de les primeres teories que abraçaven la idea d'una Granada controlada pels interessos estrangers, feien ús d'aquesta percepció per estructurar el seu debat. Així, el que és important veure és que no pot parlar-se d'un canvi de protagonisme de les embarcacions granadines, ja que aquestes, en el circuit comercial, eren altament superades en número per les cristianes. Sinó que el que s'ha succeït en aquests darrers anys és un correcte emplaçament d'aquest estudi. És a dir, si que és cert que la majoria d'embarcacions que comerciaven el producte granadí eren cristianes, però això no implica un caràcter colonitzador del Regne.

⁵⁵ Espinach, G. N. (2004). El arte de la seda en el Mediterráneo medieval. En la *España medieval*(27), p. 12

⁵⁶ *Ibidem.* p. 162

De totes maneres com a principal destí d'exportació de la seda nassarita trobaríem les costes italianes, que després de rebre la matèria primera la redistribuirien a tallers seders. El procés per part aquests comerciants estrangers, ara referint-nos als genovesos, més precisament al llibre de comptes de la família Spinola, d'adquirent d'aquestes teles es donava en diverses formes, tot elles, això sí, des de la posició – per part el mercader extern – d'aprovisionament, no d'intervenció en el procés productiu:

« El intercambio de paños de diversa procedencia, principalmente inglesa y valenciana, por seda en Granada se lleva a cabo en las alcaicerías [...] A través de operaciones de este tipo se obtiene la no desdeñable posibilidad de entrar en contacto con los proveedores de seda, mercaderes locales que resultan seuir pequeños y medianos comerciantes de paños que actúan en la red local de mercados regionales que cubre el territorio nazari, y que, en última instancia, serán los interlocutores directos entre el mercader extranjero y el productor de seda granadino»⁵⁷.

De fet, la mateixa comptabilitat de Francesco Spinola ens permet veure aquesta xarxa de col·laboradors indígenes: sens presenta Said Soraichi, un mercader local dedicat al negoci de la Seda a l'alcaceria de Granada que posa a Spinola en contacte amb altres proveïdors de seda, com Macomet Aben Carabos, Macomet Mero, Aborcacim Elbognoli, Macomet Aben Alag y Macomet Aben Mondir.⁵⁸ Tanmateix, l'alcaceria no era l'únic indret pel qual es podia accedir a la compra de seda, sinó que sovint la transacció es podia efectuar, “simplement”, a través de contactes entre mercaders locals i homes de negocis estrangers. En aquest cas el que es veu és que s'empra una dinàmica d'intercanvi de productes: mercaders estrangers pressionen el mercat local amb canvis comercials entre productes, com pot ser precisament el cas de la seda amb anys anglesos, els quals eren altament cobejats en el mercat nassarita. Macomet Aben Carabos⁵⁹ podria senyalar-se coma exemple d'intermediari entre l'estranger lligur i el mercader indígena, del qual li extrau un carregament de seda que després distribuirà per les xarxes internes.

De l'anàlisi de la producció de la seda també en pot sortir el tema, ja presenta anteriorment, de la disputa entre Gènova i la Corona catalanoaragonesa pel control de dit producte. Parlem d'una rivalitat que s'inicia a les acaballes del segle XIII i que s'escampa fins quasi bé finals del segle XV, quan el Regne de Granada comença a teixir relacions més estetes amb la Corona catalanoaragonesa en detriment de la República. En aquesta

⁵⁷ Fàbregas (2006), *op. cit.*, p.28

⁵⁸ *Ibidem.* p. 31

⁵⁹ Fàbregas & Malpica (2005), *op. cit.*, p.252

línia veiem que les iniciatives valencianes de penetració comercial en el comerç granadí – més en específic d’aprovisionament de seda – cristal·litzen quant l’any 1417, quan Yusuf III cedeix el monopoli de l’exportació de seda granadina als valencians. Aquest fenomen, a part d’evidenciar el control d’una mercaderia en especial, la seda, també evidencia en quin grau la comunitat valenciana va penetrar en l’economia granadina i, també, el pes específic que els valencians havien aconseguit al voltant de la casa reial nassarita⁶⁰.

⁶⁰ Salicrú, R. (1999). La Corona de Aragón y Génova en la Granada del siglo XV, 1. *Anuario de Estudios Medievales.*, p. 129.

Conclusions

Els resultats finals als quals pot arribar-se un cop abordat per complet la qüestió sobre la presència dels comerciants nassarites en el marc de relacions comercials del mediterrani baix medieval és que, sens dubte algun, aquest contingent de mercaders indígenes, tant locals com internacionals, van esdevenir una clau angular dins l'engranatge comercial de finals del medieval occidental. En aquest sentit, podem ara analitzar perquè l'expressió "colònia (genovesa)" és totalment errònia. Errònia en sentit doble: per una part perquè les fonts i els tractats comercials testimonien que Gènova no era l'únic agent present en el comerç interior nassarita, potser si que va estar a l'avantguarda de les relacions comercials amb cos indígena del regne, i potser si que va gaudir d'un tracte beneficiós per part el sultanat, però per res fou l'única potencia present.

Més enllà d'aquesta incògnita – ja tractada àmpliament durant el cos del treball – entra en tema la qüestió de la penetració en el teixit mercantil local de les potències estrangeres. Bé aquest és un aspecte que cal deixar molt clar. En cap moment el mercader estranger, tant genovès com castellà o catalanoaragonès, va tenir un accés directe al sistema productiu local, però ni pel que fa a l'àmbit comercial ni a la política del Regne. Més aviat es va donar una relació recíproca de beneficis: Granada es veu en una situació d'enfortiment de la seva econòmica que, com si es tractés de la cadena d'alimentació, veu de la fam d'expansió mercantil de la resta de potències mediterrànies. També és interessant recordar que les relacions amb Gènova parteixen de la situació d'instabilitat i amenaça que les faccions nassarites veien en l'avançada cristiana a la Península, un desequilibri polític que van voler reparar en forma de suport extern. De fet, aquesta mateixa voluntat de protecció pot veure's reflectida en el tracte que passen a tenir els granadins amb els mercaders de Corona catalanoaragonesa, ja que davant la posició de conquesta Castellana busquen un altre apropament a la mateixa Península – un apropament que es materialitzarà en una nova relació comercial amb els emissaris de la corona.

En aquest sentit, podem veure que la penetració estrangera en l'entramat comercial granadí es podia donar a través de mercaders personals, com els exemples assenyalats de Said Soraichi o Macomet Aben Carabo, que serien proveïdors que entrarien en contacte amb els mercaders locals per fer arribar uns productes a mercaders estrangers. O, d'altre banda, trobem les transaccions efectuades per companyies, com el cas de la Companyia

de la Fruita, que seria una opció més “institucionalitzada” però que, en essència, seguiria els mateixos patrons que l’anterior.

En tot cas, el que s’ha de deixar clar és que el paper que van exercir els mercaders forans al Regne va ser sempre dins els canons establert de la dinàmica comercial. És a dir, la ingerència que van tenir en l’engranatge comercial nassarita passava pel seu paper com a compradors estrangers que buscaven donar resposta una demanda de productes, tals com la seda o el sucre, productes molt demandats dins el mercat granadí. Per tant, això ens porta a veure que la importància que tenien aquests mercaders era a l’hora de presentar el producte als mercats europeus, i per això el contacte que tenien amb l’entramat indígena era mínim. Exercien doncs de propulsors d’un producte a la seva dimensió internacional. Al parlar de comerç internacional també seria interessant remarcar que moltes de les embarcacions usades per mercaders nassarites eren, en essència, cedides per corones cristianes. Clarament, aquest factor ha esdevingut un problema pel correcte anàlisi de la petjada comercial nassarita, atès que si ens limitem a estudiar la nacionalitat dels vaixells que resseguien les rutes comercials externes del Regne de Granada, veuríem que la majoria són de fora del regne, el que podria portar a conclusions precipitades.

Amb tot això, queda clar que el Regna Nassarita de Granada estava incorporat dins el dinamisme de mercat europeu de la Baixa Edat Mitjana, exercint, igual que altres estats, un angle de comerç clau per al bon funcionalment de l’engranatge internacional. A més, i de forma particular, la geografia del regne el situava en un punt clau per a les navegacions europees que pretenien saltar a l’Atlàntic – o al mercat nord-africà. Les seves principals ciutats portuàries, a saber Almeria, Granada i Almuñecar, creaven un sistema de ports capaç de sustentar no únicament una xarxa de transaccions locals, sinó que també presentaven la suficient força com per allotjar escales de nabius internacionals que arribaren a les costes nassarites per comerciar en les seves drassanes.

Un altre punt a destacar és l’economia del regne, una economia agrària que, seguint el model practicat a Europa, començava a mostrar els primers símptomes del que s’entén per orientació especulativa de l’economia. No obstant, aquests primers símptomes havien de lluitar amb els fonaments establerts d’una forta economia agrària limitada, en certa manera, a les comunitats rurals que l’envoltaven, atès que aquestes es limitaven a produir per un nombre limitat. En aquesta equació econòmica podria introduir-se la figura de l’Estat, el qual exercia, juntament amb les citades comunitats rurals, de ciment fonamental per a l’economia granadina. Parlem en aquest cas d’una activitat comercial – la realitzada

per la Corona – totalment introduïda en les dinàmiques de comerç: la implicació que la Casa Reial tindria en l'economia nassarita quedaria patentada per la col·laboració que aquests establirien amb es homes de negoci estrangers.

Repasats els punts més importants que hem tractat, no ens queda un altre que veure que estem davant d'un tema amb una línia d'investigació oberta. És a dir, la discussió que envolta, per una banda, el rol dels comerciants nassarites en el panorama comercial mediterrani baix medieval i, per altre, el grau de penetració que els agents comercials estrangers van tenir en el procés productiu de mercaderies nassarites està, avui en dia, en el si dels debats acadèmics. En aquest sentit, el més rellevant és entendre que la historiografia actual estudia les relacions comercials nassarites amb el comerç internacional des d'una nova òptica que permet allunyar el Regne de Granada de la posició colonial inicial del que se l'havia dotat.

Bibliografía

- Alcolea, A. M. (2022). Evolución de las relaciones políticas castellano-granadinas los siglos XIII y XV. *Alejandro(1)*, 61-78.
- Constable, R. (1997). *Comercio y comerciantes en la España Musulmana. La Reordenación comercial de la Península Ibérica de 900 al 1500*. Barcelona: Ediciones Omega.
- Espinach, G. N. (2004). El arte de la seda en el Mediterráneo medieval. *En la España medieval(27)*, 5-51.
- Fábregas, A. (2004). Aprovechamiento de la seda en el reino nazarí de Granada. Vías de intervención directa practicadas por la comunidad mercantil genovesa. *En la España medieval(27)*, 53-75.
- Fábregas, A. (2006). La integración del reino nazarí de Granada en el espacio comercial europeo (siglos XIII-XV). : *Investigaciones de Historia Económica = Economic History Research*, 2(6), 11-40.
- Fábregas, A. (2009). Actividad comercial de los reyes nazaríes y su implicación con los representantes del gran comercio occidental a finales de la Edad Media. *Studia Historica. Historia Medieval*, 25, 171-190.
- Fábregas, A. (2010). La vida económica del sultanato nazarí en su vertiente comercial. *Historia de Andalucía: VII Coloquio "¿Qué es Andalucía? . Una revisión histórica desde el Medievalismo"*, 81-102.
- Fábregas, A. (2012-2014). El Reino Nazarí de Granada como área de comercio internacional: ¿Colonia mercantil o espacio de Integración? *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval(18)*, 153-169.
- Fábregas, A. (2014). Azúcar e italianos en el reino nazarí de Granada. Del éxito comercial a la intervención económica. *Cuadernos del CEMYR(22)*, 133 - 153.
- Fábregas, A. (2017). El mercado interior nazarí: bases y redes de contactos con el comercio internacional. *Hispania: Revista española de historia*, 77(255), 69-90.
- Fábregas, A. (2017). Redes. El espacio de actuación internacional del comercio nazarí. A A. Carrette, R. M. Pascual, R. G. Arévalo, & C. T. Scotto, *Italie et Espagne entre Empire, cités et États. Constructions d'histoires communes (XV-XVI siècles)*, 25-42. Italia: Viella.
- Fábregas, A. (2018). Colaboradores necesarios comerciantes nazaríes y mercaderes extranjeros en el reino nazarí de Granada. *Humanista: Journal of Iberian Studies*, 38, 116-130.
- Fábregas, A., & Malpica, A. (2005). Los genoveses en el Reino de Granada y su papel en la estructura económica nazarí. *Genova, Una «porta» Del Mediterraneo*, 227-258.

- Gámez, F. G. (2007). La renta de la seda del Reino de Granada y sus arrendadores en el Marquesado de los Vélez en época mudéjar (1490-1504). A F. A. Castillo, & J. P. López (Ed.), *Los señoríos en la Andalucía Moderna: el marquesado de los Vélez*, 257-265.
- Garí, B. (1988). El reino de Granada y la política comercial genovesa en la península ibérica durante la segunda mitad del siglo XIII. *Relaciones exteriores del Reino de Granada: IV del Coloquio de Historia Medieval Andaluza*, 287-296.
- Garí, B. (1989). La advertencia del fin. Génova y el reino de Granada a mediados del siglo XV. *Presencia italiana en Andalucía : siglos XIV-XVII: actas del III Coloquio Hispano-Italiano*, 179-190.
- Garí, B., & Lluch, R. S. (1996). Las ciudades del triángulo. A *En las costas del Mediterráneo Occidental: Las ciudades de la Península Ibérica y del reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, 171–211.
- Heers, J. (1957). Le royaume de Grenade et la politique marchande de Gênes en Occident (XVe siècle). *Le Mon Age*, 87-121.
- Heers, J. (1959). Le prix de l'assurance maritime a la fin du moyen age. *Revue d'histoire Économique et Sociale*, 37(1), 7 - 19. Recollit de <http://www.jstor.org/stable/24073843>
- Heers, J. (1982). Los genoveses en la sociedad andaluza del siglo XV. In *Actas del II Coloquio de Historia Medieval Andaluza, Hacienda y Comercio : Sevilla, 8-10 de abril, 1981*, 419–444.
- Hinojosa, J. (1978). Las relaciones entre los reinos de Valencia y Granada durante la primera mitad el siglo XV. *Estudios de Historia de Valencia*, 91-160.
- López Pérez, M. D. (1991). «La Corona de Aragón y el Norte de Africa: las diferentes áreas de intervención mercantil catalano-aragonesa en el Magreb a finales del siglo XIV y principios del XV. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 299-323.
- López Pérez, M. D. (1995). *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*. CSIC (Inst. Milà i Fontanals).
- Malpica, A. (2001). Las fortificaciones de la frontera nazarí-castellana. *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*(36), 216-224.
- Malpica, A. (2006). Un asentamiento fortificado en la frontera nazarí-castellana: Castril de la Peña. *Studia historica. Historia medieval*(24), 197-225.
- Malpica, A. (2011). Las ciudades nazaríes desde la arqueología. Reflexiones sobre Madina Garnata. A *Las ciudades nazaríes. Nuevas aportaciones desde la arqueología*, 15-47. Granada: ALHULIA.

- Melis, F. (1976). Malaga nel sistema economico del XIV e XV secolo. A *Mercaderes italiani en España siglos XIV-XVI* (p. 3-65). Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Petti Balbi, G. (1991). *Una citta e il suo mare. Genova nel Medioevo*. Bologna: CLUEB.
- Porras, A. G. (2010). La realidad material en el Reino Nazarí de Granada. Algunas reflexiones desde la arqueología granadina. A A. Malpica, A. Fábregas, & a. G. Peinado (Ed.), *Historia de Andalucía: VII Coloquio "¿Qué es Andalucía? . Una revisión histórica desde el Medievalismo"*, 1, 119-146. Granada.
- Rovira, A. P. (2007). Sobre el uso de la lengua árabe en el comercio genovés con el Islam occidental bajomedieval. *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, 47(2), 143-176.
- Salicrú, R. (1999). La Corona de Aragón y Génova en la Granada del siglo XV. *Anuario de Estudios Medievales.*, 121-144 .
- Salicrú, R. (2002). Manifestacions i evolució de la rivalitat entre Gènova i la Corona d'Aragó a la Granada del segle XV, un reflex de les transformacions de la penetració mercantill. *Acta historica et archaeologica mediaevalia*(23), 575-596.
- Salicrú, R. (2010). El sultanato nazarí en el occidente cristiano bajomedieval. *Historia de Andalucía: VII Coloquio "¿Qué es Andalucía? . Una revisión histórica desde el Medievalismo"*. 1, p. 63-80. Universidad de Granada.